

ПСИХОЛОГІЧНІ МЕХАНІЗМИ РОЗВИТКУ КОГНІТИВНОЇ СКЛАДОВОЇ “Я-КОНЦЕПЦІЇ” ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ

Ця стаття присвячена аналізу психологічних механізмів розвитку когнітивної складової “Я-концепції” особистості військовослужбовців, як умови їх успішного входження у військове середовище, соціалізації в ньому та ефективної військово-професійної діяльності.

Эта статья посвящена анализу психологических механизмов развития когнитивной составляющей “Я-концепции” личности военнослужащих, как условия их успешного вхождения в военную среду, социализации в ней и эффективной военно-профессиональной деятельности.

This article is devoted the analysis of psychological mechanisms of development of cognitively constituent of “self-concept” of personality of servicemen, as terms them successful included in a military environment, socialization in him and effective military-professional activity.

Розбудова Збройних Сил України на сучасному етапі відбуваються в складних соціально-економічних умовах розвитку суспільства. Підтримання бойової готовності, участь армії в різноманітних конфліктах, миротворчих та інших операціях, виконання завдань повсякденної діяльності висувають високі вимоги до особистісних якостей військовослужбовців, до їх психічного і фізичного здоров'я.

Надзвичайним, центральним особистісним утворенням суб'єктів військової діяльності є “Я-концепція” особистості, яка є потужним регулятором поведінки та професійної діяльності військовослужбовців.

Ефективність та успішність діяльності військовослужбовців, їх фізичне та психічне здоров'я значною мірою залежать від узгодженості і цілісності уявлень про себе та адекватних оцінок себе, своєї поведінки та професійної діяльності.

Отже актуальність зазначеної статті полягає у необхідності встановлення механізмів розвитку “Я-концепції” військовослужбовців, її когнітивної сфери, як ефективного чинника впливу на успішність становлення і реалізації військовослужбовців у військово-професійній діяльності.

У зв'язку з цим завданнями статті є:

1. З'ясувати основні теоретичні основи дослідження проблеми розвитку когнітивної складової “Я-концепції” військовослужбовців.

2. Виявити основні механізми розвитку “Я-концепції” військовослужбовців та її когнітивної сфери.

Потенціальна множина пояснювальних принципів стосовно поняття “Я-концепція” відображає особистісне розуміння психологами категорії “Я”, її структурних та

змістовних особливостей. Складність критичного аналізу різних підходів визначається наявністю різноманітних підстав, а також специфікою предмету дослідження.

Під час аналізу сучасної психологічної літератури нами встановлені такі підходи до розуміння “Я-концепції” а саме [1, 2, 4, 5, 7, 11]:

психоаналітичний (психодинамічний), включає психосоціальну концепцію Е. Еріксона, школу міжособистісних відносин, теорію власного “Я”, теорію прихильності; функціональний (У. Джеймс); психосинтетичний (Р. Асаджиолі, П. Ферруччі); інтеракціоністський (Ч. Кулі, Дж. Мід, Т. Шибутані); когнітивний (Дж. Келлі, Д. Б'єрі); гуманістичний (феноменологічний) підхід (К. Роджерс, А. Маслоу, Г. Олпорт); структурно-динамічний підхід (О.М. Леонтьєв, В.В. Столін, І.С. Кон та інші).

Однак не зважаючи на суттєву увагу до даного явища проблема розвитку “Я-концепції” військовослужбовців та її когнітивної сфери і на сьогодні залишається ще недостатньо дослідженою.

Багато дослідників пов'язуються “Я-концепцію” з “Я-образом”, але між ними є суттєві відмінності [3, 5, 8-10]:

по співвідношенню із несвідомим – “Я-образ” частково усвідомлюваний, а “Я-концепція” є повністю усвідомлена;

по динамічності, стійкості – “Я-образ” більш динамічний, а “Я-концепція” – більш стійка;

за часом появи – “Я-образ” з'являється у ранній період розвитку, прийняття себе, а “Я-концепція” – по завершенню процесу особистісного і соціального самовизначення;

по переважаючим психічним процесам – “Я-образ” (відчуття, сприйняття, уявлення), “Я-концепція” (мисленеві процеси);

за рівнями розвитку самосвідомості – “Я-образ” (організмічний, індивідний), “Я-концепція” (особистісна).

Тобто “Я-концепція” – відносно стійка, усвідомлювана система поглядів людини стовно самого себе, що складається на більш пізньому етапі розвитку, ніж “Я-образ”, на основі уявлень про себе та визначає поведінку і діяльність людини, вона включає: когнітивний (“Образ Я”), афективний (оціночний, емоційно-ціннісний) компоненти та конативний (поведінковий) компонент.

Проведений нами теоретичний аналіз сутності та змісту “Я-концепції” дає можливість перейти до проблеми її розвитку в процесі соціалізації, визначення механізмів впливу зовнішнього середовища, інститутів соціалізації на цей процес. Розгляд проблеми розвитку самосвідомості в межах психології соціального пізнання ґрунтується на вивченні “Я-концепції” в процесі соціалізації, як елемента соціального світу та особистісної ідентичності [3, 5, 7].

На розвиток “Я-концепції” в процесі соціалізації впливають багато чинників, що обумовлені характером спілкування та діяльності в соціальних групах, при наявності особливої ролі дитячо-батьківських відносин.

Соціалізація являє собою процес засвоєння індивідом соціального досвіду, шляхом входження до соціального середовища, до системи соціальних зв’язків, а також активного відтворення системи соціальних зв’язків шляхом активної діяльності, активного включення до соціального середовища [5-7].

В соціальній психології виокремлюють три сфери, в яких відбувається становлення особистості: діяльність, спілкування, свідомість. Тобто розвиток “Я-концепції” відбувається в процесі соціалізації на основі розширення, примноження соціальних зв’язків особистості із зовнішнім світом. Діяльність та спілкування здійснюють прямий і безпосередній вплив на характер його розвитку.

Розвиток “Я-концепції” пов’язаний з розумінням особистості себе в якості деякої цілісності, у визначенні власної ідентичності. Лише усередині цієї цілісності можливо вести розмову про наявність будь-яких її структурних елементів. Інша властивість “Я-концепції” полягає в тому, що її розвиток під час соціалізації – це процес контрольований,

визначений постійним набуттям особистістю соціального досвіду.

Виокремлюють наступні стадії розвитку “Я-концепції”: дотрудова, трудова та післятрудова [6, 7].

Для розвитку “Я-концепції” військовослужбовця важливим є встановлення низки соціальних інститутів через які він входить до військового середовища, як з точки зору змісту їх діяльності так і з точки зору рівня їх розвитку. Цей зв’язок особливо яскраво відображається при розгляді інститутів соціалізації, тих конкретних груп у яких особистість залучається до систем норм і цінностей.

На дотрудовій стадії соціалізації такими інститутами виступають: в період раннього дитинства – родина та дошкільні дитячі заклади. Значима роль родини як інституту соціалізації визнається багатьма дослідниками. Стиль спілкування батьків з дітьми здійснює вплив на особливості розвитку у них “Я-концепції”, набуття навичок взаємодії, засвоєння соціальних ролей, осмислення норм і цінностей.

В періоді навчання, у дотрудовій стадії, основним інститутом соціалізації постають школа та неформальні групи однолітків. У порівнянні із родиною, школа як інститут соціалізації має специфічні особливості, пов’язані із більшою залежністю від суспільства та держави, розширенням сфери спілкування. В ній, окрім спілкування з дорослими, виникає стійке специфічне середовище спілкування із однолітками, що само виступає як важливий інститут соціалізації.

З точки зору соціалізації вкрай важливий період у розвитку “Я-концепції” військовослужбовця – юнацький вік, який пов’язаний з постійним пошуком та обиранням професії, партнера у шлюбі, системи цінностей.

На трудовій стадії, в якості важливого інституту соціалізації постають Збройні Сили, служба в яких відбивається на “Я-концепції” військовослужбовця. Разом з тим, ступінь дослідженості проблеми воєнної соціалізації залишається недостатньою.

З цієї метою необхідно дати відповідь на питання стосовно чинників які впливають на розвиток “Я-концепції” військовослужбовця в процесі соціалізації, необхідно розглянути її механізми. Автори виокремлюють різноманітні механізми соціалізації за допомогою яких відбувається засвоєння зовнішньої соціальної діяльності,

серед яких адаптація та інтеріоризація, соціальна ідентифікація, інтроєкція, ідентифікація та відокремлення [2, 3, 7].

Перший механізм соціалізації – адаптація, являє собою процес пристосування людини до соціального середовища відповідно до її вимог і власними потребами, мотивами й інтересами. Другий механізм – інтеріоризація, процес формування внутрішніх структур людської психіки, шляхом засвоєння структур зовнішньої соціальної діяльності. У ході інтеріоризації складається система внутрішніх регуляторів поведінки. У якості третього механізму соціалізації може виступати два процеси: інтроєкція та ідентифікація. Інтроєкція – процес ототожнення себе з образом іншої людини. Ідентифікація – процес емоційного та іншого самоототожнення людини з іншою людиною, групою, зразком, механізм присвоєння індивідом всебічної людської сутності. Механізмом індивідуалізації особистості виступає відокремлення, як процес відстоювання окремим індивідом своєї природної й людської сутності, прагнення виділитися із числа інших.

Таким чином, ідентифікацію та відокремлення можна розглядати як діалектично пов'язані механізми, що перебувають у єдності й протилежності.

За допомогою ідентифікації формується приєднуюча складова “Я-концепції” (“соціальне Я”), механізм відокремлення формує диференціюючу складову “Я-концепції” “духовне Я” особистості.

У процесі соціалізації відбувається присвоєння і засвоєння зразків поведінки й діяльності інших людей, їх співвіднесення із соціальним життєвим досвідом, на основі якого виробляються способи дії й форми спілкування. У процесі розвитку “Я-концепції” зразки поведінки й діяльності засвоюються на основі надбаного досвіду життя.

Проблема розвитку “Я-концепції” розглядається з погляду досягнення ідентичності, як результату розвитку, механізм ідентифікації-відокремлення як процес досягнення ідентичності.

Виділяють два види ідентичності: соціальна – самовизначення в термінах віднесення себе до певної соціальної групи й особистісна, як самовизначення в термінах фізичних, інтелектуальних і моральних рис. Соціальна ідентичність розглядається як приєднуюча складова “Я-концепції”, що ґрунтується на груповій подібності та

міжгруповій диференціації (“МИ – ВОНИ”). Особистісна ідентичність – диференціююча складова, що ґрунтується на усвідомленні відмінності від інших (“Я – ВОНИ”), у тому числі і від членів своєї групи. Як різновид соціальної ідентичності, сформованої на основі образу середовища, розглядають “середовищною” ідентичність.

Окрім стадій розвитку “Я-концепції” розглядають особливості її розвитку на різних вікових етапах, виявляють вплив інститутів соціалізації на характер цього розвитку.

Таким чином, на підґрунті аналізу розвитку самосвідомості можна зробити висновок, що на основі механізмів ідентифікації-відокремлення, в процесі самопізнання відбувається розвиток “Я-концепції”, від організмичого самосприйняття до цілісного уявлення про себе як про суб'єкт соціальної взаємодії.

За поглядами багатьох психологів, особлива роль у розвитку “Я-концепції” в процесі соціалізації належить дитячо-батьківським відносинам. Тобто, можна стверджувати, що батьківський контроль і теплота позитивно впливають на розвиток “Я-концепції” індивіда, особливо на його емоційно-ціннісний та поведінковий компоненти [7, 10].

Великий вплив на розвиток “Я-концепції” індивіда здійснює школа та група однолітків. У школі розкриваються два головних завдання процесу соціалізації: прилучення до соціального досвіду, засвоєння його та підготовка до відтворення у поведінці і діяльності. Специфічне співвідношення цінностей родини і школи обумовлює особливості соціальної та особистісної ідентичності. Особлива роль у розвитку уявлень про себе належить групі однолітків, яка має такі психологічні функції: це специфічний канал інформації; особливий вид діяльності та міжособистісних стосунків; особливий вид емоціональних станів. Спілкування з однолітками проявляється в ідентифікації себе з референтними формальними та неформальними групами.

Поряд із цим, каналом формування масової свідомості, побудовою образу соціального світу виступають засоби масової інформації. З точки зору значення ЗМІ для розвитку “Я-концепції” розглядають їх соціально-психологічні функції: функція соціальної орієнтації людини і групи та формування соціальної ідентичності [5, 6].

Для визначення особливостей розвитку “Я-концепції” військовослужбовця необхідно розглядати специфіку соціального військового середовища, у якому відбувається його діяльність та спілкування.

Вплив на розвиток уявлень про себе як про військовослужбовця здійснюють норми і цінності значимих інших, суспільна оцінка значення військової служби, соціальний статус військовослужбовців, що транслюється ЗМІ, життєве середовище, як складова середовищної ідентичності. У відповідності із цим на розвиток “Я-концепції” військовослужбовця будуть впливати чинники соціального військового середовища, а ступінь середовищної ідентичності виступає показником розвитку “Я-концепції” військовослужбовця. А неорганізований особистісний простір військовослужбовців та не представленість символів військової служби у їх свідомості можуть суттєво впливати на “Я-концепцію” особистості.

Соціальне військове середовище – це оточуючи військовослужбовця умови його життєдіяльності. Якщо військове макросередовище охоплює суспільно-економічну систему в цілому і впливає на суспільні, матеріальні та духовні умови існування і діяльності людини військової, то соціальне військове мікросередовище (товариші по службі, мікрогрупи) здійснюють вплив на військовослужбовця безпосередньо.

Військове середовище впливає на розвиток “Я-концепції” військовослужбовця за допомогою наступних механізмів регулювання його соціальної поведінки: відбору, припису, контролю та ідентифікації [7, 11].

Механізм відбору. Для здійснення тих або інших соціальних функцій від військовослужбовців вимагаються певні особистісні якості (здоров'я, фізичні, загальноосвітні та професійна підготовка). Далеко не кожний військовослужбовець може розраховувати на ту або іншу роль за своїм вибором, а форми рольової поведінки жорстко фіксовані. У зв'язку із цим військовослужбовцеві доводиться перебудовувати свою “Я-концепцію” у бік більшої відповідності приписаній ролі.

Механізм припису. Військово-соціальне середовище встановлює зразки виконання соціальних ролей кожним військовослужбовцем і тим самим функціонально та соціокультурно (традиції,

звичаї, звички) пропонує особистості стандартний набір якостей, якими вона повинна володіти та яким відповідати. Даний механізм може привести до втрати індивідуальності, розвитку неузгодженої “Я-концепції”.

Механізм контролю. Соціальне військове середовище, конкретна соціальна група (військовий колектив) завжди прагне підкорити поведінку військовослужбовців нормам і очікуванням, загальноприйнятим у даній групі. Військовослужбовець змушено поводитися так, як прийнято в групі, членом якої він став. Він зобов'язаний виконувати свою роль у групі так, як від нього чекають, вступаючи в протиріччя зі своїм “соціальним Я” (оцінюючи себе через погляд на нього інших військовослужбовців). Елементом контролю виступає система санкцій (позитивних і негативних), які більшою мірою визначають зовнішню мотивацію діяльності військовослужбовця.

На рівні індивідуального сприйняття задіяний механізм ідентифікації особистості з тим, що нормативно пропонується характеристиками рольової поведінки. Труднощі виконання запропонованих ролей, пов'язаних із проходженням військової служби мають зв'язок із характером їх інтеріоризації як референтних. Непідготовленість до виконання військових ролей і не схильність до них може говорити про труднощі процесу військової соціалізації.

Так, по даним закордонних психологічних досліджень, у військовослужбовців, що дезертирували під час другої світової війни, виявлена відсутність ідентифікації себе з будь-якою військовою організацією [7, 11].

Соціалізація в умовах військової служби являє собою процес освоєння та засвоєння специфічної професійно-статусної рольової поведінки, норм, цінностей і вимог соціального військового середовища. Одним з показників соціалізації військовослужбовця є ідентифікація із функціями, які виконуються, запропонованими соціальною роллю військовослужбовця, як соціально і особистісно значимими, а також представленість військових соціальних ролей (рядовий, сержант, прапорщик, офіцер, командир, захисник Вітчизни, військовослужбовець та інші) у когнитивній складовій “Я-концепції”, при позитивному емоційному ставленні до них.

Грунтуючись на концепції соціалізаційного процесу можна зробити

висновок, що розвиток образу “Я-військовослужбовець” у системі “особистість – військово (службове) середовище” залежить від ступеня динамічної рівноваги між надбаними та інтеріаризованими у соціальному досвіді, отриманому до початку військової служби, особливостями “Я-образу” як складової когнітивної сфери “Я-концепції” особистості військовослужбовця та рольовими очікуваннями соціального військового середовища.

Висновки:

1. Виходячи із аналізу процесу соціалізації, можна виділити основні психологічні механізми, що впливають на розвиток когнітивної сфери “Я-концепції” військовослужбовця. Такими механізмами виступають: адаптація до умов військової служби; інтеріоризація норм, правил і вимог; ідентифікація себе з соціальною роллю військовослужбовця та відокремлення, як прагнення до прояву своїх особистісних якостей, необхідних для військової діяльності. Підсумком роботи даних механізмів повинен стати процес досягнення соціальної і особистісної ідентичності, що визначає розвиток образу “Я-військовослужбовець” як складової когнітивної сфери “Я-концепції” військовослужбовця.

2. У якості показників розвитку когнітивної сфери “Я-концепції” військовослужбовця виступають особливості його розвитку до призову на військову

службу, обумовлені впливом дитячо-батьківських відносин, школи, групи однолітків, засобів масової інформації та інших соціальних інститутів. У якості важливого показника розвитку якої виступають особливості соціального військового середовища, які визначають характер досягнення середовищної ідентичності. Отже, розвиток образу “Я-військовослужбовець” як складової когнітивної сфери “Я-концепції” військовослужбовця залежить від ступеня ідентифікації себе із соціальною роллю, що виконується у соціальному військовому середовищі, ідентифікації із цим середовищем, що проявляється в характері ставлення до нього.

3. Основними психологічними механізмами розвитку “Я-концепції” військовослужбовця виступають процеси адаптації, інтеріоризації, ідентифікації й відокремлення. Характер розвитку “Я-концепції” військовослужбовця визначається представленістю в ній образу “Я-військовослужбовець”, який формується під впливом механізмів соціального військового середовища.

4. Передумовами розвитку позитивного образу “Я-військовослужбовець” когнітивної сфери “Я-концепції” військовослужбовця виступає процес досягнення соціальної (прийняття військово-соціальної ролі) та середовищної ідентичності.

Література

1. Ассаджиоли Р. Психосинтез: принципы и техники : [пер. с англ.] / Р. Ассаджиоли. — М. : Психотерапия, 2008 — 381 с.
2. Бернс Р. Развитие Я-концепции и воспитание / Бернс Р. — М. : [б. и.], 2004. — 367 с.
3. Джанерьян С. Т. Профессиональная Я-концепция : дис. ... д-ра психол. наук : 19.00.01 / Джанерьян Светлана Тиграновна ; Ин-т психологии ЮФУ. — Ростов н/Д, 2006. — 603 с.
4. Джеймс У. Беседы с учителями о психологии / У. Джеймс ; [пер. с англ. А. Громбаха]. — М. : Совершенство, 1998. — 160 с.
5. Кон И. С. Открытие "Я" / И. С. Кон. — М. : Политиздат, 1978. — 367 с.
6. Крайг Г. Психология развития / Г. Крайг. — СПб. : Питер, 2002. — 992 с. — (Серия "Мастера психологии").
7. Петер С. Л. Развитие Я-образа военнослужащего по призыву : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.05 / Петер Сергей Львович ; Воен. ун-т. — М., 2001. — 216 с.
8. Психология самосознания : хрестоматия / [ред.-сост. Д. Я. Райгородский]. — Самара : Бахрах-М, 2003. — 672 с.
9. Спиркин А. Г. Сознание и самосознание / А. Г. Спиркин. — М. : Политиздат, 1972. — 303 с.
10. Чеснокова И. И. Проблема самосознания в психологии / И. И. Чеснокова. — М. : Наука, 1977. — 144 с.
11. Шибутани Т. Социальная психология / Т. Шибутани ; [пер. с англ. В. Б. Ольшанского]. — Ростов н/Д. : "Феникс", 2002. — 544 с.